

НОВЕ СЛОВО В СТРУКТУРНОМУ ВИВЧЕННІ КАЗКИ

Кирилюк О.С. Універсалії культури і семіотика дискурсу. Казка та обряд. Видання друге, доповнене та виправлене. — Одеса: Автограф / ЦГО НАН України. — 2005. — 372 с.

К оли мова заходить про структурне вивчення казки, переважна більшість обізнаних у цьому питанні людей відразу згадують ім'я російського дослідника Володимира Яковича Проппа та дві його фундаментальні книжки — «Історичні корені чарівної казки» та «Морфологія казки», що вийшли друком у 1-ій третині минулого століття. В змістовному плані суть його, як вважається, піонерської роботи, у стислому вигляді зводиться до твердження про те, що структура казки є відображенням структури обряду, переважно ініціального та поховального, і що цю структуру утворюють не казкові персонажі, а функції (які може виконувати будь-який актант), котрі постають як семантичні одиниці — елементи казкової структури.

Для аргументації В.Я. Пропп знаходив предметну відповідність між згаданими обрядами та елементами казкової структури. Так, скажімо, казковий мотив «Порубані та отруєні» В.Я. Пропп пояснює етнографічними даними, котрі свідчать про те, що умертвіння присвячуваних колись було цілком реальним. Казковий елемент «Піч Яги» має такі реальні відповідності, як наявність у складі ініціального обряду справжнього варіння порубаних тіл. Пізніше замість вбивства ініціанта йому просто відрубували пальця, що й мало засвідчити його смерть. Казкових епізод, де йдеться про те, як молоді у першу шлюбну ніч кладуть між собою меча, В.Я. Пропп тлумачить як свідчення ритуального жаху чоловіка перед жінкою в комплексі «*vagina dentata*», через що молодий з остраху брутально б'є свою молоду дружину «як соба-

ку», вибиваючи їй зуби, кидаючи об підлогу тощо. Обряд дівочої присвяти, коли дівчину під час ініціації ритуально дефлорував з метою запліднення жрець, який уособлював собою тотемного прародителя, теж знайшов своє відображення в казці. Це робилося задля того, щоб народження дитини стало освячено першопредками. Дитину ж, яка з'являлася на світ без цієї санкції, просто вбивали. Згодом тотемна тварина-жрець перетворилась на казкового Ведмедя (в хатинку якого потрапляє Машенька) або на Змія. Іноді ініціацію проводили «заднім числом», і тоді дефлорації в лісі піддавали молодицю, котра вже була одруженою та мала дитину. В такий самий спосіб В.Я. Проппом дається інтерпретація і всіх інших казкових мотивів.

Що стосується семантичних одиниць казки, з яких утворюються її елементи, то В.Я. Пропп виділяє таке коло персонажів, що оточують героя: антагоніст, дарувальник, помічник, шкідник, наречена тощо. Утворилися ці елементи з певних сталих функцій діючих осіб казки. Наприклад, елемент «шкідник» виник з функції «шкідництво», «дарувальник» — з функції «дарування» тощо. Вивчаючи казки з цієї точки зору, він дійшов висновку, що всі казки засновані на повторюваності виявлених функцій, кількість яких обмежена (31), а послідовність незмінна. З цього однозначно випливало фундаментальне узагальнення: всі чарівні казки, зрештою, ґрунтуються на однакових функціях і за своєю будовою є однотипними. На підставі цих методологічних положень згодом утворилась потужна парадигма вивчення струк-

тури казок (а також міфу та епосу), яка так чи інакше вплинула на не одну сотню не тільки російських, але й багатьох світових нараторів.

Монографія завідувача кафедри філософії Одеської філії Центру гуманітарної освіти НАН України О.С. Кирилюка деякою мірою є виконанням заповіту його колишнього керівника по аспірантурі, академіка В.І. Шинкарука. Будучи засновником Київської школи філософії з її центральною проблемою людини та світу, академік В.І. Шинкарук, вочевидь, як ніхто інший розумів той потужний евристичний потенціал, що його ніс у собі світоглядний підхід до багатьох теоретичних проблем не тільки філософського, але й соціогуманітарного знання в цілому. Він не раз пропонував аспірантам в очолюваному ним у ті часи Інституті філософії дослідити світоглядний аспект казки, зазначаючи, що він полягає у розкритті казкового світу як форми світогляду¹. За цю роботу взявся О.С. Кирилюк. Книга вже була у видавництві (1-е вид. — 2003 р.), але, на превеликий жаль, академік В.І. Шинкарук невдовзі пішов із життя.

Структура казки в книзі розкривається в контексті більш широкої проблеми, яка впродовж останніх десятиліть залишається актуальною для філософської антропології та філософії культури. Це проблема пошуку культурних універсалій. Автор, розробляючи її з кінця 80-х років, створив власну концепцію, за якою універсаліями культури виступають чотири категорії граничних обставин — народження, життя, смерть та безсмертя, що мають пряме відношення до «вічних» філософських питань і є фундаментальними світоглядними проблемами. Проте для адекватного опису, рекон-

¹ Шинкарук В.І. Мировоззрение, философия, культура. // Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — К.: Наук. думка. — 1981, с. 14.

струкції та пояснення структури текстів на підставі запропонованого підходу однієї констатації цього доволі очевидного факту було замало. Систематичний підхід вимагав створення систематичної мови опису й аналізу текстів культури та введення певних уточнюючих положень, за допомогою яких тексти культури з їхніми нашаруваннями другорядних елементів могли б постати як струнка система.

На думку автора, єдиним незаперечним фактом пошуку сутності людини є те, що вона є живою істотою, якій притаманні всі функції живого, в тому числі й прагнення до підтримки та подовження життя. Засобами для цього виступають базові життєві функції — харчова, репродуктивна, агресивна та інформаційна. Поступово, мірою становлення людського в людині, ці функції зазнають певної трансформації, або культивуєтесь, або, у деяких випадках, забороняються (табують), або відводяться у певне русло (каналізують). Даний процес і є за своїм змістом культурним прогресом. Його наслідком є створення іншого, олюдненого світу, у відповідності до чого автор дав і своє власне визначення культури. Зрештою, ці базисні функції набувають значення ключових світоглядних кодів, якими маркується світ і всі речі та явища в ньому.

Виходячи з розробленого у Київській школі розуміння світу як проєкції людиновимірних смислів на об'єктивну реальність (В.П. Іванов), автор прагнув показати, що саме вище згадані категорії граничних підставин та світоглядні коди (а також їхні комбінації) внаслідок вказаної проєкції і складають базовий, глибинний інваріант текстів культури, себто, є її універсаліями. У дещо спрощеному вигляді авторський погляд на універсалії культури полягає в тому, що вказані чотири категорії граничних підставин та чотири відповідних світоглядних коди в їх різноманітних ком-

бінаціях утворюють «матрицю», певний смисловий «каркас» культурних текстів, на який «нанизується» конкретний предметний матеріал, і саме виявлення цього інваріанту в казці і ставить собі за мету автор. Скажімо, якщо категорія «народження» (генетив) може поєднуватися з різними світоглядними кодами, то, заломлена кризь аліментарний код, вона лежить в основі таких казкових мотивів, як зачаття через ковтання плоду, тріски, насіння тощо. Репродуктивний код лежить в основі розповідей про народження дітей «у звичайний спосіб», приміром, у казкового царського подружжя. Народження через рубання, розчленовування, падіння, удару, обтісування тощо має за свій інваріант поєднання даної категорії з агресивним кодом, а демонстративне народження спадкоємця «для батюшки-царя», народження словом (порівн. «Спочатку було слово»), навіюванням, через магичні заговори та чаклунство — з інформаційним. Така ж сама процедура застосовується щодо всіх інших категорій. В цьому ключі автор і проводить реконструкцію глибинної основи структурної будови казки.

Слід зазначити, що автор дає собі звіт в тому, що запровадження нового підходу до тієї системи знань, де міцно ствердилась своя власна парадигма, пов'язана, у першу чергу, з іменем В.Я. Проппа, вимагає докладання додаткових зусиль задля прориву цієї парадигми, руйнування ustalених стереотипів та некритично сприйнятих постулатів. Тому свій підхід щодо виявлення універсально-культурного змісту казок він здійснює досить таки наполегливо, хоча іноді простежується обережність і навіть делікатність. О.С. Кирилюк прагне, щоб читач сам переконався в його правоті, і весь той казковий матеріал, що увійшов до поля його зору (а це, задля доказовості, є, як правило, ті казки, які вже стали предметом структурного аналізу інших дослідни-

ків), зрештою, однозначно виказує саме ті інваріанти культурно-світоглядного ґатунку, на виявлення яких спрямоване рецензоване дослідження.

Однією з передумов спростування ustalеної парадигми є доказова демонстрація її суперечностей та внутрішніх неузгодженостей, що має довести її неістинність. Автор, по-перше, спростовує загальнопоширену хибну думку, що саме В.Я. Пропп започаткував формалізоване структурно-функціональне вивчення казки. В книзі переконливо доведено, що теорія В.Я. Проппа виникла на основі фундаментальних робіт його попередників — Олександра Никифорова, Олени Єлеонської, Михайла Грушевського, Романа Волкова та ін. Так, О.І. Никифоров вперше чітко вказав на функції персонажів як на інваріанти казкової структури², а голові етнографічно-діалектологічної секції Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнській Академії Наук Р.М. Волкову (в Одесі тепер встановлено його меморіальну дошку) належить незаперечний пріоритет у дослідженні казки шляхом формалізації елементів її структури³. Праця цього видатного вітчизняного вченого у певному сенсі задала загальний напрям наступних структурно-семіотичних досліджень та великою мірою визначила специфічні риси підходу до вивчення структури казки самого В.Я. Проппа. Не хто інший, як Р.М. Волков вперше ввів у обіг дуже багато з тих термінів, що їх пізніше В.Я. Пропп використав для опису казкової структури.

По-друге, заперечення ustalеного проппівського стереотипу про те, що структура

² *Никифоров А.И.* К вопросу о морфологическом изучении народной сказки. // Сборник статей в честь академика А.И. Соболевского. — Л.: Изд-во АН СССР. — 1928. — С. 173–178.

³ *Волков Р.М.* Сказка. Разыскания по сюжетосложению народной сказки. — Т. 1. — Сказка великорусская, украинская и белорусская. — Одесса. — Гос. изд-во Украины. — 1924.

казки визначається структурою обряду, здійснюється О.С. Кирилюком методом «зворотної реконструкції», що дає можливість показати, які безглузді ситуації при цьому виникають. Якщо визнати тлумачення В.Я. Проппом мотивів «Порубані та отруєні» та «Піч Яги» тим, що ініціантів колись насправді вбивали, та ще й варили, то постає питання, що ж це був за обряд ініціації, де підлітків мали підготувати до дорослого життя, але аж ніяк не позбавити життя взагалі. Якщо ж пізніше вбивство ініціантів замінили відрубанням їм пальця, то всі чоловіки даної спільноти тоді б мали бути суцільно безпальцями, а це явно не так. Теж саме стосується мотиву калічення молодим своєї дружини до такої міри, що всі молодичі були беззубими. І вже зовсім нісенітницею виглядає пояснення В.Я. Проппом казкового мотиву «реальною» дефлорацією жінки лісовим чаклуном (тотемом-вождем), яка вже має дитину, тому що не можна позбавити цноти жінку, котра до цього вже не тільки мала статеві стосунки, але й встигла народити.

Далі О.С. Кирилюк ставить ключове методологічне питання про те, наскільки остаточним є вирішення проблеми, коли структура одного тексту (казки) пояснюється структурою іншого (обряду)? Адже структура останнього також вимагає певного пояснення. Використовуючи широкий етнографічний матеріал, О.С. Кирилюк показує, що та «соціальна дійсність», а саме, обряди, які В.Я. Пропп вважав головною підставою для формування казкової структури, самі структуровані у межах категорій граничних підставин та світоглядних кодів, причому незалежно від реальної події, що набуває ритуалізованого вигляду. Основна світоглядна формула «життя – смерть – безсмертя» лежить в основі всіх обрядів життєвого циклу, і в пологових, ініціальних, весільних, поховальних обрядах вона репрезентована у повному обсязі. Відома

приспівка «Баю, баюшки, баю, не ложися на краю...» має таке подовження: «Ой люли да люли, это поминки твои, сколотим гробок из семидесяти досок, похороним на горе, на господской стороне». Елементи «поховання» новонародженого в післяпологовій обрядовості з метою відведення від малечі смертельної небезпеки мають місце в багатьох культурах. Далі, відомо, що у весільній обрядовості молоді стають на рушник, а робиться це тому, що рушник (якого, до речі, ще й поливають водою) постає як річка Стікс, котру перетинають молоді, повертаючись з «того» світу. Ті ж самі значення кордону двох світів мають рушники, якими перев'язуються на весіллі та на похоронах. Також поширеними є такі елементи поховальної обрядовості, коли похорон перетворюється на імітоване весілля, а самі могили постають як материнське лоно, з якого померлий неодмінно відродиться. Та ж сама базисна формула становить стрижень обрядів календарного циклу, де, скажімо, ряджені колядники постають як померлі предки, котрі мають забезпечити життя та добробут нащадків у новому році.

Разом з тим в рецензованій книзі автор доводить, що «джерелом» казкових текстів у В.Я. Проппа виступають зовсім не лише обряди, але й міфи, первісні культи, навіть афекти та сни, і, головне, соціальні інституції. Вочевидь, що зрештою та «дійсність», відображення якої є казка, має бути визначена як реальне життя людей, де базові вітальні функції, як і фундаментальне прагнення до подовження життя, набувають соціалізованого, олюдненого прояву. Через це структура казки у своїй глибинній основі має відобразити трансформовані в культурі всі вище згадані притаманні всьому живому форми підтримки життя, відтворюючи певну картину світу в своїй специфічній формі.

Ще один об'єкт критики в рецензованій книзі – це постулат В.Я. Проппа

про те, що структура казки складається з семантичних одиниць, утворених на підставі сталих казкових функцій. Мова йде про можливість виконання певної функції будь-яким персонажем, який до цієї функції довільно прив'язується. Однак набір функціональних ролей у В.Я. Проппа є явно меншим за їхню кількість у тексті казки, а утворення семантичних одиниць від них виглядає досить проблематичним. Так, герой в неадаптованій, оригінальній казці будить Сплячу Красуню в труні зовсім не поцілунком, а через злягання з нею. Отже, якщо ми маємо функцію злягання, то якою має бути семантична одиниця казки, утворена на підставі цієї функції? В одному з поширених варіантів казки «Попелюшка» героїня ховається від батька, що має до неї нечисті наміри. Отже, якщо батько має функцію «інцесту», то як тоді назвати персонажа, що цю функцію виконує? Неважко помітити, що утворення семантичних одиниць казки за аналогією «дарування» — «дарувальник» у цих випадках стає ускладненим, і не тільки з самоцензури та «прюдерії», як писав М.С. Грушевський, дослідників.

Рухаючись у цьому напрямі, автор показує, що в казці не лише персонажі, але й функції постають як змінні. Скажімо, Лісовик в одному випадку допомагає людям, а в іншому може їм зашкодити. Зрештою, складається така ситуація, коли однакою функцію можуть виконувати різні, навіть протилежні персонажі, а один персонаж може мати різні та навіть протилежні функції. Експерименти Дж. Родарі, який створював «казки навиворіт», де Червона Шапочка, а не Вовк поставала як агресивний персонаж, показали, що в принципі такі заміни за умов незнання «класичної» казки цілком припустимі. Головне, що в принципі вказані функції знов-таки не виходять за межі базової світоглядної формули, незалежно від того, чи ми визнаємо, що струк-

тура задає функції персонажів, чи персонажі із визначеними функціями вибудовують загальну структуру казки. Зрештою, загальна світоглядна «система» вимагає реалізації таких функцій актантів, які сходять до антитетичних універсально-культурних констант (подолання життям смертельної загрози).

Важливою особливістю роботи О.С. Кирилюка є авторська методологічна рефлексія. Він свідомо застосовує метод «фальсифікації» (К.Р. Поппер) парадигми В.Я. Проппа. У концептуальному резюме він пише, що завдяки доведенню наявності в основі казки універсальної світоглядної структури йому вдалося спростувати (фальсифікувати) теорію В.Я. Проппа шляхом прийняття суперечних їй базисних висловлювань. Фальсифікацію всієї проппівської системи визначило спростування сингулярних наслідків, виведених з усієї його теорії у виді тверджень про детермінованість структури казки структурою обрядів, переважно ініціального і похоронного (*modus tollens*). Факт її фальсифікованості підтверджується також тим, що в книзі вдалося не тільки відкрити відтворений ефект (усі розглянуті казки й обряди мають ідентичну універсально-культурну структуру), але і висунути і підкріпити емпіричну гіпотезу низького рівня універсальності, що описує цей ефект. Ця емпірична гіпотеза, що фальсифікує, полягає в тім, що будь-які емпірично взяті казки або обряди у специфічних формах, через історично обумовлені образи і поняття неодмінно, наполегливо і предметно в різних її варіантах і ступені прояву відтворюють базисну універсально-культурну формулу «життя — смерть — безсмертя». З неї методологічно цілком послідовно виводяться універсальні висловлювання «метафізичного», філософсько-світоглядного рівня, що і становить сутність запропонованого О.С. Кирилюком підходу.

Серед низки загальнотеоретичних та загальнометодологічних здобутків у цій праці наведено і певні прикладні результати. Зокрема, автор показав відповідність українського свята Івана Купали давньогрецьким Адоніям, вивів роль весільного дружки з його правом «першої ночі» з деградованої постаті тотема-вождя-жерця, згадки про якого у випадку визнання за тотем рогатої худоби збереглися понині у не зовсім зрозумілому тепер вислові «Наставити роги» — колись вождь-тотем у шапці з рогами перший злягав з нареченою, а потім передавав цей головний убір молодому, який тільки тоді ставав до діла.

Показово, що сам автор чітко усвідомлює деякі проблемні місця власної концепції, пов'язані, в першу чергу, із складнощами формалізації неоднозначних функцій персонажів, класифікації однієї дії як подвійно визначеної (коли, приміром, перемога героя над Змієм для героя визначається в

іммортальній універсалії, тоді як для Смока вона є цілком мортальною), інтенційних функцій актантів (не їхніх дій, а лише тільки намірів) тощо.

Рецензована книга є підсумковим дослідженням універсально-культурної структури культурного дискурсу (дві попередні монографії розкривали універсально-культурні аспекти міфу та новели). Загалом же вона є вагомим внеском у розробку інноваційного напрямку вивчення структури текстів культури. Важливо, що О.С. Кирилюк у своїй монографії чітко окреслює нові обрії подальших досліджень, що відкрилися завдяки застосуванню ним принципово нового міждисциплінарного наближення до проблеми казкової структури на основі філософсько-світоглядного методу.

Ю. ІЩЕНКО,
кандидат філософських наук,
заступник директора Центру гуманітарної освіти
НАН України (Київ)